

Türkiye'nin Nüfus Hareketleri Üzerinde Yeni Gözlemler

Ord. Prof. Besim Darkot
İstanbul Üniversitesi

Türkiye Cumhuriyetinin yedinci nüfus sayımı 1960 senesi Ekim ayının 23 ncü günü yapıldı. Böylelikle, artık bir asrın üçtebirine varan bir süre boyunca memleket nüfusunun ne şekilde değişmiş olduğu hususunda doğruya yakın bir fikir edinmek imkânını buluyoruz. Her ne kadar son sayım üzerinde elimizde şimdilik yalnız İstatistik Genel Müdürlüğünün «Telgrafla alınan ilk neticeler» broşürü var. Bu neticeler hem sadece bazı umumî bilgilerden ibarettir, hem de kesin sonuçlar mahiyetinde değildir. Böyle olmakla beraber, geçmiş devrelerde ilk neticeler ile kesin sonuçlar arasındaki farkların binde 0.6 ile 3.7 arasında değişmiş olduğu gözönüne alınacak olursa, bu sınırlar içinde kalmak şartıyla, kesin nüfus sayısının ilk neticelerden 20—100 bin kadar farkedebileceğini söylemek mümkün olur ki, 20 milyonu aşan sayılar karşısında bunu pek mühimsemeyebiliriz. Geçen yıllardan alınan tecrübelerle bakılırsa, 1960 sayımının kesin ve etraflı neticelerinin belki gelecek sayım yılında (1965) bile henüz yayınlanmamış bulunması mümkündür. Genel Müdürlüğün çalışmaları, sayımların hazırlanması ve yapılması bakımından ne derece ciddi ve övülmeye lâyık ise, alınan neticelerin işlenmesi ve bilhassa yayınlanması o derece üzüntü verici bir gecikme ve sürüklenme halindedir. 1935 sayımının kesin neticeleri sayımdan 2,5 yıl sonra büyük ciltler ve vilâyetler için 60 küsür broşür halinde yayınlanmış iken, 1950 ve 1955 sayımına ait kesin neticeler birer cilt halinde ancak 1961 de (yani sayımlardan 6 ve 11 sene sonra!) ortaya konulabilmiştir¹. Hem de birbiri ardına neşredilen bu ciltlerde birbirinden ayrı hususlar gösterilmiştir: 1950 sayı-

¹ 1950 sayımının bazı kesin neticeleri, 359 No.lu yayın ile her ne kadar daha önce neşredilmiş ise de teksir yolu ile ortaya konan bu 394 sayfalık küçük ciltte yalnız idarî bölümlerin, şehir ve köylerin nüfusu (erkek-kadın ayrılmasından) verilmektedir.

mına ait ciltte² yayımlanan bazı önemli hususlar (meselâ yaş grupları, medenî hal, ana dil, doğum yerleri, tahsil derecesi, meslek grupları) 1955 sayımına ait olan ciltte³ yoktur. Buna karşılık, meskûn yerlerin ayrı ayrı erkek - kadın nüfusları 1950 cildinde görülmüyor. 1955 cildinde meskûn yerlerin erkek - kadın nüfusu verildiği halde Türkiye toplamı için erkek - kadın nüfusunu vermek akla gelmemiştir.

Bu arada, sayım soru cetvellerinin de zamanla daha karışık ve daha teferruatlı bir şekil aldığı görülüyor. 1950 den beri sayımların 22 soru sütunu olduğu gibi, ayrıca sayım günü evde bulunmayan aile reislerine mahsus 8 sütunluk bir cetvel de buna katılmıştır. Bu yüzden, bir taraftan nüfusumuz baş döndürücü bir tempo ile çoğalırken, soru cetvelleri de fazla yüklenmiş bulunmakta, bunun neticesi olarak, Genel Müdürlüğün sayım sonuçlarını tasnif ve neşir bakımından katlandığı zahmet kat kat artmaktadır. Böyle bir durum yüzünden, 1960 sayımının kesin ve etraflı neticelerinin mahdut personel ve imkânlarla 5-6 yılda alınması mümkün olmayacak gibi görünüyor.

Durumun ağırlığını daha iyi anlamak için, evvela her yıl az - çok düzenli bir şekilde yayımlanan İstatistik Yıllıklarının da 1953 tarihini taşıyan 21. ciltten sonra artık çıkarılmamakta olduğunu hatırlamak yerinde olur. Her ne kadar Yıllıklar yerine Aylık İstatistik Bültenleri yayımlanmakta ise de bunlar muntazam neşredilmemekte, bazan bu bültenlerin yarısı meselâ bir aylık ithalât ve ihracat rakamları gibi hemen - hemen kimsenin işine yaramıyacak bilgilere tahsis olunmakta, buna karşılık, Yıllıklarda bulunması beklenen bilgilere yer verilmemektedir. İnsan, bu şartlar altında, senede en az dört nüsha yayınlanması gereken bir aylık bültenler yerine derli - toplu bir yıllık neşrine neden gidilemediğini izahta güçlük çekiyor. Genel Müdürlüğün bu sahada çeşitli zorluklarla karşılaştığı söylenebilir ve belki bunların başında da neşriyatın sebep olduğu malî külfetler gelir. Mevzuat hükümlerine göre, bu neşriyat parasız olarak dağıtılıyor ve «imkân nisbetinde» isteyenlere gönderiliyor. Halbuki, mahdut devlet dairelerine verilecek nüshalar dışında, sözü edilen neşriyat makul bir fiatla satılsa idi, her ilgili bunu isteği ile alır ve malî külfeti hafifleyen Umum Müdürlük te personel ve araç eksikliğini tamamlayarak işlerine hız verebilirdi.

² Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Yayın No. 410: 22 Ekim 1950 Genel Nüfus Sayımı. Türkiye Nüfusu. İstanbul 1961. XII + 400 Sayfa.

³ T.C. Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, yayın No. 412: 23 ekim 1955 nüfus sayımı. Vilâyet, kaza, nahıye ve köyler itibariyle nüfus. Ankara 1961. LXXII + 512 Sayfa.

İstatistik idaresi karşılaştığı gecikmelerin büyük mahzurunu önlemek için sayım konusunda bir de **Örnekleme (sampling)** metodunu denemiştir. Kendi ifadelerine göre 1955 te «24 milyonluk bir kütleyle tallük eden malûmatın tasnifi asgarî iki senelik bir çalışmayı icap ettirmekte», tam neticelerin neşri de zamana mütevakıf bulunmakta, halbuki resmî makamların, ilim ve iş adamlarının ihtiyaç duydukları malûmatı kısa zamanda sağlayabilmek için «nazarî kıymeti pek yüksek ve son zamanlarda ileri memleketlerde geniş tatbikat sahası bulan» böyle bir metoda başvurulmaktadır⁴. Bunun için, sayım kayıtlarının belli bir şekilde seçilmiş %10 u alınıp bunlar üzerinde elde edilen bilgiler, bütün sayımın neticesi gibi kullanılıyor. İstatistik bilginleri bu metodun faydaları üzerinde dururlar, kesin neticeleri uzun zaman beklemektense, «nazarî kıymeti yüksek» örnekleme sonuçlarını kullanmayı tercih ederler. Coğrafyacının düşünce tarzı bundan epeyce farklıdır: **rakam, gerçeğin yerini tutamaz**. Bu hususu canlandıracak yalnız bir misâl verelim: 1955 sayımında Türkiyede erkek - kadın nüfus oranı şöyledir. (Kesin sonuçlara ait oranlar tarafımızdan toplanan sayılara göre hesaplanmıştır):

1955 sayımı (1000 nüfusta)	%10 örnekleme usulüne göre	Sayımın kesin sonuçlarına göre
Erkek	507.8	508.5
Kadın	492.2	491.5

%10 örnekleme neticeleri daha 1956 da yayınlanmış ve istatistikçilerimiz tarafından, kendi yayınlarında olduğu gibi veya sadeleştirilerek neşredilmiştir⁵. Her ne kadar kesin sonuçlar bu sayılara göre pek büyük farklar göstermiyor ise de, cinsiyet oranları eğrisinde 1927 den beri vukuagelen değişimleri tetkik ederken konuya, eğriyi bozacak ve izah şeklinde yanılmalara sebep olacak bir hata payı kattığı da inkâr edilemez.

Adı geçen usulün bir takım pratik faydalar sağladığı kabul edilebilir. Bizim burada asıl itiraz ettiğimiz nokta, ilgililerin önüne %10 örnekleme neticelerini sunmak suretiyle ilmî ihtiyaçları karşıladığını farzeden idarî

⁴ Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü. 1955 Genel nüfus sayımı. % 10 örneklerine usulü ile elde edilen Türkiye neticeleri. Ankara, 1956.

⁵ Dr. Halûk Cillov (Nüfus İstatistikleri ve demografinin genel esasları, İstanbul 1960) eserinin 109. sayfasında Türkiye nüfusunun erkek - kadın sayısını ve oranlarını 1927 - 1955 sayımlarına göre bir cetvel halinde göstermekte ve 1955 sayımı için verilen değerlerin % 10 örnekleme usulü ile elde edilmiş sonuç olduğunu zikre lüzum görmemiş bulunmaktadır. Cetvelin aslı için bk. yukarıda adı geçen % 10 örnekleme broşürü, sayfa 5, tablo No. 2.

makamların kesin neticeleri yayınlamak için bizleri beş seneden fazla bekletmesi, bu beklemeden sonra da, beklenen hususların ancak bir kısmını vermiş olmasıdır. Temenni edelim ki son yılların kargaşalığı İkinci Cumhuriyetin sağlayacağı enerji ile ortadan kalksın.

1960 sayımının karakteristiği: çok hızlı artış. — Son nüfus sayımının ortaya koyduğu başlıca gerçek, Türkiye nüfusunun son beş yıl içinde pek büyük bir artış hızı göstermiş olmasıdır. Bu gerçek, hiç değilse bu devre için bir sürpriz teşkil etmiyordu. Ortadaki bütün ihtimaller, artış oranının 1950-1955 devresininkini de aşacağını gösteriyordu ve gerçekten de bu böyle oldu: binde 28,1 e karşılık binde 29.3. Bununla beraber, daha evvelki bütün devrelerde karşılaşılmış olan artış oranlarının sürpriz yarattığı ve beklenmedik neticeleri tefsir için her defasında yeni bir izah yoluna sapıldığı hatırdadır ve bu izahlar hâlâ da kullanılıyor. **Gerçekte,** göçmenler sayısı ve Hatay'ın Türkiye'ye katılması gibi geçici faktörler ile bazı tâli etkiler bir tarafa bırakılacak olursa, **artış oranındaki değişikliklerin başlıca bir tek önemli faktöre bağlanabileceği ortaya çıkmaktadır:** Bu da, nüfus artışlarında muhtelif devreler arasında kaydedilen hızlanma ve ağırlaşmaların başlıca sebebi olan ana-baba kütlelerinin niceliğidir. Bu faktörün gidişi önceden pekiyi bilinmediği veya olayı izah için yeter şekilde hesaba katılmadığı için, nüfus artışı oranlarındaki değişiklikler hep sürprizli görülmüştür. 1927 ve 1935 sayımları arasındaki devrede memlekete gelen 200.000 kadar göçmen hesaptan dışarı bırakıldığı halde bile, Türkiye nüfusunun ortalama yıllık artış oranı yine binde 20 nin üstünde idi. 1935-1940 devresindeki yıllık tabii artış oranının (Göçmenler ve Hatay nüfusu hariç) binde 16,5 a düştüğü görülünce, bir evvelki devreye ait binde 21 oranının gerçeği göstermediği ileri sürüldü ve ilk sayımda kendilerini yazdırmamış olan ve sayısı 400.000 veya 600.000 kadar tahmin edilen (bu sayıların neye dayandığı belli değilw) bir nüfus kütlelerinin ikinci sayıma katılıp iki sayım arasındaki sayı farkını ve artış oranını kabarttığı ileri sürüldü⁶. Fakat sürpriz sona ermiş değildi:

⁶ Bu görüş tarzının İstatistik Genel Müdürlüğünün kurucusu değerli ilim adamı Celâl Aybar tarafından da benimsenmiş olması mânâlıdır. (Türkiye nüfusunun artışı..., Siyasal Bilgiler Okulu Dergisi Sayı, 1, s. 143-158, Ankara 1943. Aynı düşünceyi bugün de taşıyan İstatistik Genel Müdürlüğü her yıla ait nüfus tahminlerinde, yukarıdaki düşünceye göre 1927 nüfusunu, sayımın tesbit ettiği gibi 13.648.270 değil, bundan 600.000 kadar daha fazlası ile 14.250.000 olarak hesaplamıştır. (bk. 1960 Genel nüfus sayımı, neşriyat No. 408, cetvel 8.). Kanaatimizce gerçek, bu sayıdan ziyade, 1927 sayımının tesbit ettiği sayıya daha yakındır.

1940 - 1945 devresindeki artış oranının binde 10,5 a düşmüş bulunduğu görüldü ve bu devredeki artış oranındaki «olağanüstü ağırlaşma» yı izah için ortaya hepsi de birbirinden zayıf sebepler ileri sürüldü. Meselâ bu konuyu ele alan bir eserde: «... bu devrede herşeyden önce hiç göç hareketi olmamıştır» denilerek izaha giriliyor ki, bu yoldan gidilmekle, göçlerine fazla olduğu devrede bile nüfus artışı üzerine pek kuvvetli etki yapmamış bulunduğu unutulmuş gibidir. İkinci sebep olarak, bu devrenin (Türkiye tarafından iştirâk edilmemiş) İkinci Cihan harbine rastladığı hesaba katılmakta, bu sırada «... memurlar gibi sabit gelirlilerin çocuk yapma arzusundan kaçındıkları» [bu sabit gelirlilerin Türkiye nüfusu - bilhassa kır nüfusu - kütlesi karşısındaki nisbeti düşünülüyor ve böyle bir «arzu» nun yalnız bir devre içinde artış oranını bu derecé düşüreceği farzediliyor], geniş bir nüfus külesinin silâh altında bulunması yüzünden doğumların azalması⁷, diğer taraftan «... harb yıllarında idhalât güçlükleri ile bazı ilâçların memlekete bol miktarda girmesinin önlenmesi» ile ölümlerin çoğalması yüzünden nüfusun normal artışının frenlendiği ileri sürülüyor; yukarıda işaret ettiğimiz ve aşağıda üzerinde duracağımız ana - baba kütlesi niceliği gibi önemli bir faktör ancak bunlardan sonra, İkinci derecede bir sebep gibi kaydedilip geçiliyor.

Sürprizlerin devamı mukadder idi: 1940 - 1945 devresindeki yıllık artış oranı 1927 - 1935 devresindeki yarısına düştükten sonra 1945 - 1950 devresinde öyle bir yükselme gösterdi ki, bu yükselme, bir evvelki oranın iki katını geçiyor, 1927 - 1935 devresindeki yıllık artış oranını da aşarak (göçmenler sayısı hariç tutulduğu halde bile) binde 22 ye varıyordu. Bu olayı izah için ileri sürülen sebepler, ancak devreler arasındaki fark küçük olsaydı belki uygun sayılabilirdi: harplerden sonra doğum oranının umumiyetle normal üstünde olması, yeni ilâçların ölümleri azaltmış bulunması gibi. Fakat bu sebepler, olayın büyük ölçüsü karşısında pek sönük kalıyorlar.

Ana - baba külesinin niceliği dediğimiz faktör hesaba katılmadığı takdirde, izahı ancak gerçeği zorlamakla mümkün olan böyle bir gelişme, 1950 - 1955 devresinde artış oranının binde 28'i geçmesi ile büsbütün izah edilmez hâle geliyordu. Bu konuyu «Türkiye nüfus hareketleri» ni incelemek üzere ilk olarak 1953 - 54 te ele almış ve nüfus artışı oranlarında

⁷ Uzun harp yıllarında doğumların azalması mutad ise de, bir harbe müncecer olmamış seferberliğin, hatta kısa süren bir harbin doğumları pek azaltmadığı 1939 - 1945 senelerinde kaydedilmiştir. Silâh altında kalmanın sebep olduğu aile ayrılıkları, kısa izin devreleri sayesinde geniş ölçüde, hattâ bazan fazlası ile, telâfi edilmektedir.

kaydedilen azalma ve artmaları bilhassa ana - baba kütlesinin niceliği ile izah etmenin doğru olacağına dikkati çekmiş idim⁸. Daha sonra da 1955 nüfus sayımının ortaya koyduğu neticelerin bu izahı kuvvetlendirdiği üzerinde durmuş idim⁹. Meselenin anahtarı mevcut nüfusun, 1935 sayımından itibaren, - fakat şüphesiz az veya çok gecikmelerle - yayınlanan yaş durumları ile verilmiş bulunuyordu. Sayıma yazılanların, erkek olsun kadın olsun, yaşları tesbit edilirken pek küçümsenemeyecek hatalara düşüldüğü kabul edilmek lâzım gelir ise de, bu nüfusun - İstatistik Yıllıklarında yapıldığı gibi - yaşlar ve cinsiyet itibariyle ayrılış cetvellerinde ayrıca 0-4, 5-9, 10-14, 15-19, ... gibi beşer yıllık toplamalarının alınması hatayı azaltıyor, bu beşer yıllık yaş gruplarına göre meydana getirilmiş «nüfus piramidi» pek dikkat çekici bazı gözlemlere yer veriyordu. Bunlar arasında konumuz bakımından en önemlisi 1935 sayımında 15-19 yaşlarında görünen nüfusun (erkek ve kadın) anormal denilecek kadar düşük bir sayıda olması idi. 1945 sayımında aynı düşük sayı pek tabii olarak 10 yaş daha büyük olanlara (25-29 yaş grubuna) geçmişti. Bu yüzden, yukarıda sözü geçen nüfus piramidinde, tabandan tepeye doğru az - çok düzenli bir eğri görüleceği yerde, belli bir kesimde hemen göze çarpan bir gerileme farkediliyordu. Bu gözlemden çıkan netice, 1916-1920 yılları arasında - daha doğrusu bu yıllar etrafında - Türkiyede az çocuk dünyaya gelmiş ve ayrıca o sırada çocuk ölümlerinin de fazla yükselmiş bulunmasından başka bir şeye bağlanamazdı. Birinci dünya harbi ve İstiklâl savaşlarına tekabül eden bu yıllara ait nüfus eksikliğinin gelecek devrelere tesir etmemesi imkânsızdı. Bu doğumlu erkek ve kadınların, en fazla baba - ana olmak şansına sahip buldukları yıllarda Türkiyede nisbeten az doğum olması ve bu yıllarda nüfusun nisbeten az artması beklenmeli idi. Sözü geçen yıllar da 1940-1945 devresine rastladığı için bu devrede doğumlar az olmuş, artış oranı 1927-1935 devresindeki yarısına (% 10,5) düşmüştür¹⁰. Gerçekte bu olayın yavaş yavaş kendi-

⁸ B. Darkot. Türkiyede nüfus hareketleri. İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi, cilt 3, sayı 5-6, 1953-54, S. 3-22.

B. Darkot. Sur les monvements demographiques en Turquie. Review, of the Geographical Institute. Universit, of İstanbul. International Edition, 1955, N. 2, P. 37-44.

⁹ B. Darkot. Altıncı Genel Nüfus Sayımı (Sixième recensement de la population en Turquie). Türk Coğrafya Dergisi (Revue de Géographie Turque), No. 15-16. s. 85-103.

¹⁰ Birinci Cihan harbi ile İstiklâl savaşı yıllarında doğanlar bu 1940-1945 devresinde 18-30 yaşları arasında bulunuyorlardı ki bu yaşların memleketimizde bilhassa kadınlar için en fazla ana olmak şansını ihtiva ettiği ve bu şansın 30 yaşlarına doğru azalmağa başladığı bilinmektedir.

ni göstermiş ve yine öyle sonra ermiş olması gerekir : artı şoranının 1935 den sonra, önce binde 16, bunun ardından binde 10 civarına inerek sonra yeniden binde 20 üstüne çıkması bununla ilgilidir.

Bilindiği gibi yukarıdaki anlatılanlara benzeyen sebepler ile bazı yaş gruplarının eksik kaldığı yıllara «années creuses» (boş yıllar) denilmekte, doğum kayıtları düzenli olan memleketlerde hangi yılların boş olacağı önceden bilinmekte ve o yıllarda yaklaştırma olarak ne kadar doğum olacağı tahmin edilmektedir. Bu yoldan giden Fransa, 1915-1918 doğumluların az olduğunu hesaba katarak, bunların silâh altına alınacakları yıllarda birden fazla sınıfa askere almak ve terhis işlemini kademelendirmek gibi tedbirleri önceden almış ve zamanında uygulamış idi.

1920 den sonra Türkiye'de gittikçe daha fazla doğum kaydedilmesi yüzünden ana-baba kütlesinin niceliği 1945-1950 devresinde gelişmiş ve daha sonraki devrelerde de bu durum devam etmiştir. 1950-1955 devresinde artış oranı binde 28, 1955-1960 devresinde ise binde 29 u bulmuştur ki bunda ana-baba kütlesinin çoğalması yüzünden doğumların artması başlıca rolü oynamı şolmalıdır. Aynı devreler içinde ölüm oranının da küçümsenmeyecek nisbette azaldığını kabul etmek gerekiyor. Bu azalma sağlık koruma ve öldürücü hastalıkları önleme bakımından, ikinci Cihan harbinden sonra bütün dünyada olduğu gibi bizde de tesirini göstermiş olacaktır¹¹.

Bugüne kadar kaydedilen gelişmelerin ışığı altında önümüzdeki yıllarda artış oranındaki değişiklikler hakkında bazı fikirler ileri sürebiliriz. Bir kere, önümüzdeki yıllarda doğumların daha bir müddet şimdiki oran civarında kalacağı, buna karşılık ölümler oranında bir gerileme olacağı beklenir, bunun neticesi olarak ta tabii artış oranının biraz olsun

¹¹ Türkiyede muntazam doğum ve ölüm istatistikleri henüz tertip edilememektedir. Bu yüzden biz ancak beş yılda bir yapılan nüfus sayımları arasında tesbit edilen artış miktarından göçmenler sayısını çıkarttıktan sonra kalan sayıyı 5 e bölerek çıkan sayıdan iki sayım arasındaki ortalama yıllık tabii artış sayısı ve oranı üzerinde bir fikir edinebiliyoruz. Türkiyeye komşu olan memleketlerin doğum ve ölüm oranlarını göz önüne alarak, 1955 sayımı neticelerine göre elde edilen tabii artış oranından (binde 29) = doğumlar oranını (binde 45?) — Ölümler oranını (binde 16?) tahmin etmeyi denemiş idim (B. Darkot. Altıncı Genel Nüfus Sayımı, sayfa 89). Dr. Cillov'un 1960 tarihli kitabında, üzerinde ısrarla durduğu tabii artış (binde 15-17) = genel doğum haddi (binde 30-35) — genel ölüm haddi (binde 15-18) tahmini 1950 den sonraki devrelerin durumunu hesaba katmamış gibi görünüyor.

daha yükselmesi icap eder. Fakat bu arada, belki 1940-1945 devresinde doğumlarda kaydedilen azalmanın 1960-1965 devresinde az hissedilir geçici bir gerilemeye meydan vereceği düşünülebilir¹². İstatistik Genel Müdürlüğü 1960 nüfus sayımı broşüründe önümüzdeki senelerin nüfus tahminlerini verirken: «1960 dan sonraki yıllara ait nüfusun tahmini için değişik artış nisbetleri kullanılmıştır. Başta gıda maddeleri olmak üzere önemli ihtiyaç maddelerini temin hususunda son yıllarda maruz kalınan güçlüklerin nüfus artışımızda frenleyici bir tesirde bulunacağı kabul edildiği» kaydediyor¹³. Bizce, yakın devrede vukua gelecek hafif bir gerilemenin sebebi başka olacak, bu az hissedilir gerilemeden sonra, ölümler oranında vukua gelmesi beklenen küçülme etkisi ile - o sırada doğumlar oranı azalmaya başlasa bile - tabii artış oranı yüksek kalacaktır. Bununla beraber gıda maddeleri probleminin tesiri küçümsenemez. Fakat, frenleyici tesirin bilhassa şehirli nüfus üzerinde olacağı, şehirlerin köylerden gelenlerle daha ziyade dolacağı düşünülebilir. Her ne kadar köyden gelenler zamanla şehirli kütlelerine karışıyor ise de şehir nüfusunda muhite uyma güçlüğü çeken bir kütlenin artması ciddi sosyal problemler yaratacağı gibi görünüyor.

Nüfusumuzun yıllık ortalama artışı 1940-1945 arasında 180.000 kadar iken 1950-1955 arasında 600.000 i buldu, 1955-1960 devresinde ise 750.000 e vardı. Bu artışın 1965-1970 devresinde hemen bir milyonu bulacağı tahmin ediliyor. Nüfusumuz sayısı ise İstatistik Genel Müdürlüğünün tahminine göre 1963 te 30 milyonu aşacak, 1943 te 40 milyonu bulacaktır. Önümüzdeki devrelerde âni bir değişikliğe uğrayacak gibi görünmeyen bu hızlı artışın ekonomik neticeleri üzerine ciddi surette eğilmek zamanı gelmiştir.

Kır ve şehir nüfusundaki değişiklikler. — Geçimi itibariyle hemen tamamıyla toprağa bağlı olan, köylerde veya münferit meskenlerde yaşayan kır nüfusu ile geçiminde esas olarak toprağa bağlılık bulunmayan şehir nüfusu arasında, bilindiği gibi kesin bir sınır çizmek mümkün değildir. Yalnız yerleşme noktalarında nüfus sayısı arttıkça, buralarda yaşayanlar arasında toprak artık tek geçim kaynağı olmaktan çıkmakta, bunlar arasında gitgide artan bir iş bölümü belirmektedir.

Çalışmalarımızda kır ve şehir yerleşmeleri arasındaki itibari ayırma

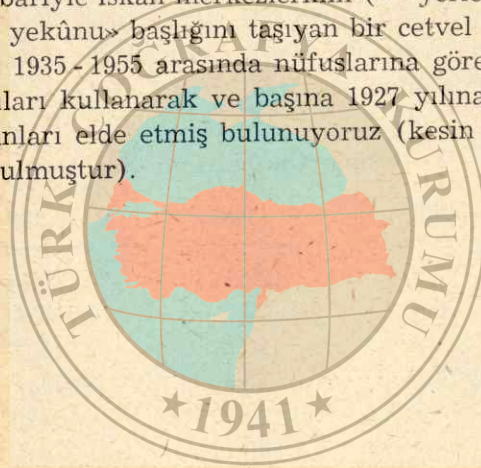
¹² 0-4 yaşında olanlar sayısı 1935 sayımına göre 2,73 milyon iken, 1945 sayımına göre 2,47 milyona düşmüş, 1950 de ise 3,04 milyon olmuştur.

¹³ 1960 Genel nüfus sayımı. Telgrafla alınan ilk neticeler s. 20, tablo 8.

sınırı olarak ötedenberi 3000 nüfusu almaktayız¹⁴. Nüfusu bu sınırın altında kalan yerleşme noktalarına kır yerleşmesi (köy, v.b.), bunun üstündekilere de şehir diyoruz: şüphesiz şehir karakteri yerleşme noktasının nüfusu arttıkça daha fazla belireceğinden, şehir yerleşmeleri arasında 3.000 - 10.000 nüfuslu olanlara kasaba, 100.000 den fazla olanlara da büyük şehir diyoruz. Bilindiği gibi ,resmî kanaylarda, şehir ve köy ayrılığı başka yoldan yapılmaktadır¹⁵.

1956 yılında yayınlanan bir yazımda¹⁶, 1927 sayımına ait yetersiz bilgiyi ve 1955 sayımının muvakkat neticelerini kullanarak, Türkiyede şehir ve kır nüfusu oranlarının son senelerde nasıl değiştiğini göstermeye çalışmışım. İstatistik Genel Müdürlüğünün 1961 senesi başlarında neşredilen 1955 sayımına ait kesin sonuçların bir kısmını ihtiva eden cildinde «Nüfus grupları itibariyle iskân merkezlerinin (= yerleşme noktalarının) sayısı ve nüfusları yekûnu» başlığını taşıyan bir cetvel vardır ve burada, yerleşme noktaları 1935 - 1955 arasında nüfuslarına göre tasnif edilmiştir. Bu cetveldeki sayıları kullanarak ve başına 1927 yılına ait tahminlerimi de koyarak şu oranları elde etmiş bulunuyoruz (kesin olmayan değerler parantez içine konulmuştur).

¹⁴ Coğrafyacılar arasında H. Lonis ve H .S. Selen de şehirler nüfusu için ayırıcı sınır olarak 3000 i almışlardır. N. Tunçdilek ve E. Tümertekin bu hususta 5000 nüfusu kullanıyorlar (Türkiye nüfusu. İst. Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü yayınları No. 25, 1959). Yazarların 1950 ve 1955 sayımları için bu esasa göre 22.0 ve 25.5 olarak verdikleri şehir nüfusu oranı, sözü geçen sayımların kesin neticelerine göre 22.4 ve 26.6 olarak değiştirilmelidir.

¹⁵ 442 sayılı kanuna göre 3.000 e kadar nüfuslu yerleşme noktaları köy, nüfusu 3.000-20.000 arasında olanlar kasaba, daha büyükleri şehir sayılır. 1580 sayılı Belediyeler kanunu ise nüfusu 2.000 den fazla olan yerlerde belediye kurulmasını hedef tutar; ayrıca nüfusu ne olursa olsun, il ve ilçe merkezlerinde belediye kurulur. İstatistik Umum Müdürlüğü yayınlarında il ve ilçe merkezleri şehir sayılmakta, bunlar dışındaki yerleşme noktalarında yaşayanlar - bu noktaların nüfusları ne olursa olsun köy nüfusu telâkki edilmektedir.

¹⁶ Altıncı Genel Nüfus sayımı, s. 94 vd.

Yerleşme Noktalarının Nüfus Oranı

Yıllar	Nüfusu 3000 den az noktalarda (kır nüfusu)	Nüfusu 3000 den fazla noktalarda (şehir nüfusu)	şehir sayısı
1927	% (77.65)	% (22.35)	(250)
1935	76.46	23.54	250
1940	74.83	25.13	325
1945	74.43	25.57	365
1950	74.49	25.51	387
1955	69.93	30.07	488
1960	(66.42)	(33.58)	(575)

Yukarıki oranları sadeleştirerek, ayrıca 10.000 den ve 100.000 den fazla nüfuslu yerleşme noktalarının Türkiye nüfusu içindeki oranlarını katarak şu cetveli elde edebiliriz:

Yıllar	Yerleşme Noktalarının Nüfusları			
	— 3.000	+ 3.000	+ 10.000	+ 100.000
1927	% (77.6)	% (22.4)	% (16.4)	% (6.2)
1935	76.5	23.5	16.6	6.4
1940	74.8	25.2	18.0	6.4
1945	74.4	25.6	18.6	7.4
1950	74.5	25.5	18.8	8.3
1955	69.9	30.1	22.5	10.1
1960	(66.4)	(33.6)	(25.7)	(12.1)

Devreler arasında oranların değişmesi (artışlar +, eksilmeler — ile işaretlenmiştir)

Devreler	— 3.000	+ 3.000	+ 10.000	+ 100.000
1940 - 1945	— 0.4	+ 0.4	+ 0.6	+ 0
1945 - 1950	+ 0.1	— 0.1	+ 0.2	+ 0.9
1950 - 1955	— 4.6	+ 4.6	+ 3.7	+ 1.8
1955 - 1960	(— 3.5)	(+ 3.5)	(+ 3.2)	(+ 2)
1927 - 1960	(—11.2)	(+11.2)	(+ 9.3)	(+ 5.9)

Bu cetvellerin incelenmesi ile, her şeyden önce gözümüze, olayların gelişmesinde bir kararsızlık çarpar. Büyük sayıların yüzde oranları ile ifadesinde herhangi bir hatanın ağır basması düşünülemediğine göre, bu kararsızlığın da bir mânası olmak lâzım gelir ve cetvel üzerine biraz dikkatle eğilecek olursak, karşımıza bazı belirtiler çıkar; şöyle ki:

İlk olarak, nüfusu 3000 den az olan yerleşme noktalarında yaşayanların, yani kır nüfusunun 1927 ile 1950 arasında pek az değişerek Türkiye nüfusuna nisbetle % 77.6 dan % 74.5 e indiği, şehir nüfusunun da % 22.4 ten % 25.5 e çıktığı, yani arada geçen 23 yıl boyunca şehir nüfusunda ancak % 3.1 bir artma olduğu, hatta 1945 ile 1950 sayımları arasında şehir nüfusunda % 0.1 gerileme bulunduğu görülür¹⁷.

Fakat 1950 den sonra âni bir değişiklik ile karşılaşırız: 1950 sayımına göre 1955 sayımı rakamlarında şehir nüfusunda % 4,6 artma görülüyor: böylelikle, kır ve şehir nüfusu oranlarında son 5 yılda kaydedilen değişiklik, gerideki 23 yılda olandan 1/3 defa daha da fazladır.

1955 - 1960 devresine gelince, buna dair kesin hüküm verdirtecek bilgiye henüz sahip değil isek te, muvakkat sonuçlar üzerinde yaptığımız bir tahmine göre, son beş yıl içindeki değişme bir evvelki devredekinden biraz eksik, fakat yine de önemli olmuştur. (% 3.5).

Şu halde, şehir nüfusu oranında 1927 - 1960 arasındaki 33 senelik devrede % 22.4 ten % 33.6 ya atlamak suretiyle vukua gelen % 11.2 artışın üçte ikiden fazlası (% 8.1) on senelik son devrelere ait bulunuyor.

Bu değişiklikleri izah etmeye çalışırken, ananevi mahiyetteki bir olaya sonradan eklenen daha başka olayların tesirini belirtmemiz gerekecektir. Ananevi dediğimiz olay, memleketin birçok yerlerinden, bilhassa toprağı fakir ve nüfusu nisbeten sık olan gurbetçilik yörelerinden, iş merkezi sayılan şehirlere doğru ötedenberi görülen akındır. Bu akın bilhassa büyük şehirlere olmakta, bunlar nüfusları arttıkça daha fazla insan çekmekte, gelenler bilhassa erkekler olduğu için kır nüfusunda kadın oranının üstün olmasına karşılık şehirler nüfusunda erkekler oranı Türkiye ortalamasını aşacak şekilde artmış bulunmaktadır¹⁸. Kır nüfusunun şehirlere doğru akması, iyi ürün alınmayan yıllarda daha da artmaktadır. Bu devamlı akın, şehir nüfusundaki artışa şüphesiz 1950 den

¹⁷ Bu son olay, sözü geçen devrede çok hızlanmış olan doğum fazlalığının bilhassa kır nüfusu kütlesini ilgilendirmesine bağlanabilir.

¹⁸ 1955 sayımının kesin sonuçlarına göre nüfusu 100.000 den fazla olan şehirlerde yaşayanların % 55,70 si erkek % 44,3 ü kadın idi. Erkek nüfus oranı 50.000 - 100.000 nüfuslu şehirlerde % 54,6 ve 10.000 - 50.000 nüfuslu şehirlerde (il ve ilçe merkezleri) ise % 54,0 bulunuyordu.

sonra da etki yapmakta devam etmiştir; fakat bu kütleye 1950 - 1953 arasında, bol ürün elde ederek bunu iyi fiatla satabilen köylülerden büyük bir nüfus ta katılmıştır. Bu olaylar neticesinde, varlıksız bir kütleye, şehirde daha elverişli yaşama şartları ümit eden varlıklı kır nüfusunun katılması ile şehir nüfusunda mutad dışı bir artma olmuştur.

1955 - 1960 devresinde şehir nüfusundaki artma gidişinin, yine mutad üstünde bulunmakla beraber, biraz ağırlaştığı tahmin edilebilir. Bunda müreffeh köylü akınının azalmış olduğunun rolü bulunsa gerektir. Böyle olmakla beraber, önümüzdeki devrelerde kırdan şehire nüfus akımının hep yüksek seviyede kalacağı da ileri sürülebilir : biraî topraklar üzerinde umumiyetle yüksek bir nüfus yoğunluğu vardır ve mevcut artış temposu ile bu toprakların daha fazla insan beslemesi ihtimali azdır. Böyle olduğuna göre, (ziraî toprakların verimini arttıramadıkça), köyden şehire 1950 den evvelkine nisbetle daha kuvvetli bir nüfus akını beklenebilir.

Köylerden şehirlere gelenler, 1950 den sonra, bilhassa büyük şehirlerin etrafını kesif gecekondü kütleleri ile kuşatmışlardır. Şehirlerin normal gelişmesini alt - üst eden bu gecekondü vakıası, büyük şehirlerin çehresini beklenmedik şekilde değiştirmiş ve bu şehirlerde nüfus artımı bakımından son devrelerin karakteristik olayı olmuştur.

1955 - 1960 devresinde geniş mânada şehir nüfusu oranı bir evvelki devreye göre belki biraz eksik artmış olsa bile, şehir nüfusu içinde kasabalar oranındaki artışın ağırlaşmasına karşılık büyük şehirler nüfusundaki gelişme şimdiye kadar hiç bir devrede ulaşılmamış bir dereceye erişmiştir: Gerçekten de son devrede sayısı 6 dan 9 a çıkan 100.000 den fazla nüfuslu şehirlerde yaşayan nüfus sayısı - sayımın muvakkat sonuçlarına göre - 3.364.000 e yükselmiştir ki bu sayı 1955 sayımında 2.454.000 i geçmiyordu. Buna göre, artış hemen hemen dörtte üç oranında olmuştur. İşte son devrelerde kır nüfusunun en çok akın ettiği, nüfusunu kabarttığı, sahasını - bazan modern şehircilik prensiplerine uyan gelişmeler yanında - şekilsiz gecekondü kütleleri ile irileştirdiği şehir kategorisi budur. Buna karşılık orta şehirler ve kasabalar nüfusundaki gelişme daha mütevazî ölçüde olmuştur.

Türkiye'nin nüfus hareketleri üzerinde uzun zaman hemen hiç bir şey bilinmezken, Cumhuriyet devrinde sayımlar hemen hemen matematik doğrulukta bilgiler getirmiş, fakat yukarıda gördüğümüz gibi bu bilgiler son senelere kadar az - çok yanlış tefsir edilmiş, fakat görünüşe bakılırsa artık bu safha da sona ermiş, önümüzdeki devrelere ait nüfus hareketlerine dair tahminlerde gerçek payı artmıştır.

NOUVELLES OBSERVATIONS SUR LES MOUVEMENTS DÉMOGRAPHIQUES EN TURQUIE

Besim Darkot

Nous sommes en état d'avoir une idée beaucoup plus près de la réalité sur les causes des mouvements démographiques en Turquie, englobant désormais un tiers de siècle, grâce aux recensements exécutés depuis 1927. Si les données publiées sur le dernier recensement (23 octobre 1960) sont provisoires, on peut avancer par expérience, que les résultats définitifs ne différeront pas très sensiblement de celles-ci¹.

Le fait frappant mis en relief par le dernier recensement est l'augmentation très rapide de la population. Ce fait ne devait pas produire, tout au moins pour cette fois-ci, un effet de surprise. Toutes les probabilités faisaient supposer que le taux d'accroissement de la dernière période (1955 - 1960) dépasserait même la période précédente (1950 - 1955). En effet, le taux annuel d'accroissement a passé de 28,1 à 29,3 pour mille. Il en avait été autrement pendant les autres périodes: le taux d'accroissement déduit de chaque recensement se présentait, par rapport à celui du recensement précédent, comme quelque chose d'inattendu et chaque fois on se trouvait obligé d'avancer une autre interprétation². On se rend mieux compte maintenant que, en dehors des facteurs accidentels, tels que les immigrations et l'annexion de Hatay, toute variation constatée du taux d'accroissement dépend avant tout du nombre variable de la masse de la population qui a le plus de chance d'avoir des enfants. On avait eu de surprises chaque fois où ce facteur n'avait pas été pris en considération. On avait trouvé exagéré le taux annuel de 21 p. mille pour la période

¹ Pendant le tiers de siècle écoulé entre le premier et le dernier recensement (1927 - 1960), la population de la Turquie a passé de 13,648.270 habitants à 27,809.831 (chiffres provisoires), ce qui correspond à une augmentation de près de 14.2 millions. La densité moyenne de la population s'est élevée de 17,9 à 36,3.

² Cf. sur ce point: Besim Darkot. Sur les mouvements démographiques en Turquie. Review of the Geographical Institute. University of Istanbul. International edition, no 2, 1955, s. 37-44.

de 1927 - 1935 et normal celui de 1935 - 1940 (16,5 p. mille). Pour interpréter le taux très réduit de la période suivante (1940 - 1945), on avait voulu invoquer l'effet de la Seconde Guerre Mondiale. La médiocrité de ces interprétations a été mis en relief par la constatation des résultats des recensements postérieurs qui offraient des taux de plus en plus élevés (22 p. mille en 1945 - 1950 et 28 p. mille en 1950 - 1955). Le clef du problème était donnée par les groupes d'âges enregistrés dans les recensements. La pyramide d'âges formée par l'ensemble de ces groupes présentait une particularité frappante: la fraction de la population âgée de 15 à 19 ans (hommes et femmes) était de nombre singulièrement réduit dans le recensement du 1935. Ce nombre réduit était passé en 1945 à la fraction de 25 à 29 ans. Cet état de choses était le résultat des naissances réduites entre les années 1915 - 1922, englobant la Guerre Générale et la Guerre de l'Indépendance. On devrait donc s'attendre à une natalité peu nombreuse et à un taux d'accroissement réduit au cours des années où cette fraction de la population aurait le plus de chance d'avoir des enfants. Le retentissement de ce facteur devait se faire sentir déjà bien avant 1940 et faire très fortement abaisser le taux de l'accroissement de la population dans la période de 1940 - 1945. Cette période correspondait, au point de vue de la population, aux "années creuses" en Turquie. Une fois ces années franchies, il était naturel que la population commence à reprendre l'allure accéléré de l'accroissement. Aussi, la moyenne annuelle de l'accroissement atteignait-il le nombre impressionnant de 750,000 en 1955 - 1960, tandis que ce nombre n'avait guère dépassé 180,000 pendant les années s'alignant entre 1940 - 1945. On estime que celui-ci va dépasser le million pendant la période de 1960-1965. Ainsi, la Turquie offre presque un record mondial dans la catégorie des pays ayant plusieurs millions d'habitants et on peut avancer que cette allure accélérée sera conservée durant les années à venir.